

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ระบบกฎหมายของไทยในปัจจุบันเป็นระบบกฎหมายแบบของตะวันตกที่ได้เริ่มนำมาใช้ภายหลังจากการปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกฎหมายแบบตะวันตกนี้จะมีรูปแบบและแนวคิดที่แตกต่างกับกฎหมายซึ่งใช้อยู่ในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเป็นอย่างมาก

เป็นที่ยอมรับกันว่าสภาพโดยรวมของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะใกล้เคียงกันกับในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่จากการศึกษาของนักวิชาการบางท่านได้แสดงให้เห็นว่าสังคมในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมิได้หยุดนิ่งอยู่กับที่ ทว่าได้มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ซึ่งส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางความคิดบางประการในกลุ่มชนชั้นนำที่มีบทบาทสูงในสังคมนั้น¹

ความคิดเดิมที่มีต่อระบบกฎหมายไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 นั้น มีลักษณะค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เปลี่ยนแปลง แต่ในความเป็นจริง ช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดการปรับเปลี่ยนบางประการขึ้นกับระบบกฎหมายของไทย ซึ่งงานการศึกษาเท่าที่ผ่านมาก็ยังมิได้มีการศึกษาถึงประเด็นปัญหานี้อย่างจริงจัง ส่วนใหญ่จะเน้นไปที่กระบวนการปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมเป็นแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น การศึกษาถึงวิวัฒนาการของกฎหมายในยุคนี้ จะทำให้เกิดความเข้าใจการปฏิรูปกฎหมาย และระบบกฎหมายของไทยในเวลาต่อมาได้ดียิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาถึง

1. การปรับเปลี่ยนของเนื้อหา ความคิดทางกฎหมาย และกระบวนการยุติธรรมของไทย ตั้งแต่ครั้งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 4
2. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนดังกล่าว

¹ ไปรอดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," ใน ปากไก่และใบเรือ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, 2525), หน้า 1-234.

สมมติฐานเบื้องต้น

ความคิดและเนื้อหาของกฎหมาย ตลอดจนกระบวนการยุติธรรมของไทยเมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นรูปแบบที่สืบทอดต่อมาจากระบบที่ใช้กันในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องจากการปรับเปลี่ยนแนวคิดบางประการในสังคมไทยอันได้แก่การเกิดแนวความคิดในเชิงเหตุผลนิยม มนุษยนิยม และสังคมนิยม ในหมู่ชนชั้นนำของไทยบางกลุ่มในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตลอดจนการรับอิทธิพลความคิดจากตะวันตก ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางด้านความคิด และเนื้อหาของกฎหมาย ตลอดจนกระบวนการยุติธรรมของไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 หลายประการ

ขอบเขตการศึกษา

จะศึกษาวิวัฒนาการความคิดเกี่ยวกับกฎหมายและสิทธิและหน้าที่ของราษฎร รวมทั้งกระบวนการยุติธรรม ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 4

วิธีการศึกษา

ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์โดยใช้วิธีการนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์ โดยการศึกษาข้อมูลจะใช้หลักฐานที่ถูกต้องที่ขึ้นร่วมสมัย โดยเป็นเอกสารชั้นต้น นอกจากนี้ยังศึกษาจากผลงานวิจัยต่างๆ ที่เกิดจากการค้นคว้าและเรียบเรียงในภายหลัง อาทิเช่น หนังสือต่างๆ บทความ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ เป็นต้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. สามารถเข้าใจถึงการปรับเปลี่ยนของเนื้อหาและความคิดทางกฎหมายตลอดจนกระบวนการยุติธรรม ตั้งแต่ครั้งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ดียิ่งขึ้น
2. ทราบถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนดังกล่าวตลอดจนผลกระทบต่อสังคมไทย

บททวนวรรณกรรม

เมื่อพิจารณางานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมไทยเท่าที่ผ่านมาในอดีต อาจแยกออกได้เป็น 2 ประเภทอันได้แก่ ประเภทแรกเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายในภาพรวม ส่วนประเภทที่สองเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายในประเด็นใดประเด็นหนึ่งโดยเฉพาะ

ในกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายในภาพรวม ผลงานชิ้นสำคัญที่สุดซึ่งมักถูกหยิบยกขึ้นมาอ้างอิงเสมอก็คือหนังสือประวัติศาสตร์กฎหมาย 2 เล่มของโรเบิร์ต แลงกาต² งานทั้งสองเล่มนี้ได้รับความสนใจอย่างมากจากทั้งนักประวัติศาสตร์ และนักนิติศาสตร์ที่สนใจประวัติศาสตร์กฎหมาย แลงกาต เป็นนักกฎหมายชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาเป็นที่ปรึกษากฎหมายให้รัฐบาลไทย ตลอดเวลาที่อยู่เมืองไทย แลงกาตให้ความสนใจกฎหมายโบราณของไทย ซึ่งต่อมาเขาได้รับเชิญให้เป็นอาจารย์สอนประวัติศาสตร์กฎหมายชั้นปริญญาโทที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หนังสือทั้งสองเล่มดังกล่าวเป็นตำราจากการรวบรวมคำสอนในชั้นปริญญาโทนั่นเอง

ตำราของแลงกาตมิได้กล่าวถึงเนื้อหาของกฎหมายโบราณในทุกๆ เรื่อง แต่เลือกที่จะวิเคราะห์กฎหมายเก่าเฉพาะเรื่องสำคัญเพียง 3 เรื่องเท่านั้น อันได้แก่ เรื่องสัญญา เรื่องละเมิด และเรื่องที่ดิน ซึ่งสามารถทำได้เป็นอย่างดี การค้นคว้าของแลงกาตละเอียดลึกซึ้งมาก สามารถแสดงให้เห็นถึงขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงในเนื้อหากฎหมายรวมทั้งที่มาที่ไปได้เป็นอย่างดี

นอกเหนือจากงานของแลงกาตแล้ว ในเวลาต่อมาได้มีตำราประวัติศาสตร์กฎหมายออกมาอีกหลายเล่ม เช่น “คำบรรยายประวัติศาสตร์กฎหมาย” ของหลวงสุทธิวาททณฤศม³, ตำรา “ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย” ของพระวรภักดีพิบูลย์⁴, หนังสือ “ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย” ของเดือน บุนนาค⁵ ส่วนใหญ่เน้นการจัดแบ่งเนื้อหากฎหมายตราสามดวงตามวิธีการทางนิติศาสตร์ปัจจุบัน ตำราเหล่านี้แม้จะกล่าวถึงเนื้อหากฎหมายที่กว้างขวางกว่าตำราของแลงกาต แต่เมื่อเปรียบเทียบดู ในแง่การค้นคว้าและการวิเคราะห์ความเชื่อมโยง ยังไม่มีตำราประวัติศาสตร์กฎหมายเล่มไหนที่จะสมบูรณ์เทียบเท่ากับตำราของแลงกาตได้ อนึ่ง จะพบว่าการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทยในแบบภาพรวมที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นการศึกษาโดยนักนิติศาสตร์ทั้งสิ้น ดังนั้นงานเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมิได้ให้ความสำคัญกับบริบทเท่าใดนัก โดยจะเน้นการเปรียบเทียบกฎหมายในสมัยปัจจุบัน การกล่าวถึงวิวัฒนาการของกฎหมายภายใต้บริบททางสังคมจึงไม่ปรากฏในตำราประวัติศาสตร์กฎหมายเหล่านี้

การศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมอีกประเภทหนึ่งที่ว่าเป็นการศึกษาในประเด็นใดประเด็นหนึ่งนั้น ส่วนใหญ่จะเน้นศึกษาใน 2 ประเด็น ประเด็นแรกเป็นการ

² ร.แลงกาต, *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย*, 2 เล่ม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526).

³ หลวงสุทธิวาททณฤศม, *คำบรรยายประวัติศาสตร์กฎหมาย*, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516).

⁴ พระวรภักดีพิบูลย์, *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521).

⁵ เดือน บุนนาค, *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย* (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2489).

ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมที่เกิดขึ้นในช่วงการปฏิรูปประเทศ สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นประเด็นหลัก ตัวอย่างงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์กฎหมายไทยในกลุ่มนี้ เช่น วิทยานิพนธ์ของพัชรินทร์ เปี่ยมสมบุญรณ์ เรื่อง “การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ.2411 จนถึง พ.ศ.2478” ซึ่งเน้นศึกษาถึงกระบวนการจัดทำประมวลกฎหมายแบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5⁶, วิทยานิพนธ์ของลำพรรณ น่วมบุญลือ เรื่อง “สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์” ซึ่งเน้นศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของสิทธิและหน้าที่ของสตรีไทยตามกฎหมายภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475⁷, งานวิจัยของสุนีย์ มัลลิกะมาลย์ และคณะ เรื่อง “วิวัฒนาการของกฎหมายไทยในรอบ 200 ปี : ภาคทั่วไป”⁸, วิทยานิพนธ์ของพัชรินทร์ ในพรมราช. เรื่อง “ความผิดอาญาเกี่ยวกับทรัพย์ : ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะของความผิดตั้งแต่สมัยกฎหมายตราสามดวงจนถึงสมัยกฎหมายลักษณะอาญา” ซึ่งเน้นการศึกษาเปรียบเทียบการปรับเปลี่ยนเนื้อหาของกฎหมายโดยมิได้ให้ความสำคัญกับบริบทของสังคมในเวลานั้น⁹, วิทยานิพนธ์ของ กนิษฐา ชิตช่วง เรื่อง “มูลเหตุของการร่างกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127” ซึ่งเน้นการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการร่างประมวลกฎหมายอาญา ร.ศ.127 อันถือเป็นประมวลกฎหมายแบบตะวันตกฉบับแรกของไทย¹⁰ และวิทยานิพนธ์ของนพรัตน์ นุสธรรม เรื่อง “การปฏิรูปกฎหมายที่ดินในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการออกโฉนดที่ดิน และความคิดเกี่ยวกับสิทธิความเป็นเจ้าของที่ดินในสมัยรัชกาลที่ 5¹¹

ส่วนงานการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์กระบวนการยุติธรรมไทยนั้น ก็มีการศึกษาในบางประเด็น เช่น วิทยานิพนธ์ของมนู อุดมเวช เรื่อง “การปฏิรูปศาลากลางของกระทรวง

⁶ พัชรินทร์ เปี่ยมสมบุญรณ์, “การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ.2411 จนถึง พ.ศ.2478,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516).

⁷ ลำพรรณ น่วมบุญลือ, “สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519).

⁸ สุนีย์ มัลลิกะมาลย์ และคณะ, วิวัฒนาการของกฎหมายไทยในรอบ 200 ปี : ภาคทั่วไป (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525).

⁹ พัชรินทร์ ในพรมราช, “ความผิดอาญาเกี่ยวกับทรัพย์ : ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะของความผิดตั้งแต่สมัยกฎหมายตราสามดวงจนถึงสมัยกฎหมายลักษณะอาญา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชา นิติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536).

¹⁰ กนิษฐา ชิตช่วง, “มูลเหตุของการร่างกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ.127,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532).

¹¹ นพรัตน์ นุสธรรม, “การปฏิรูปที่ดินในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520).

ยุติธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”¹² และวิทยานิพนธ์ของธนวิทย์ ข้าศรี เรื่อง “พัฒนาการแห่งการจตุรงค์ของอำนาจตุลาการไทย ตั้งแต่พุทธศักราช 2417 ถึง พุทธศักราช 2475” ซึ่งเน้นศึกษาวิวัฒนาการของการจตุรงค์ตุลาการตามแบบตะวันตกในสมัย รัชกาลที่ 5 , วิทยานิพนธ์ของอัมรา ชันอาสา เรื่อง “สภาพสังคมไทย : ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ ระหว่าง พ.ศ.2433-2476”¹³ และวิทยานิพนธ์ของเสาวลักษณ์ คุณประยูร เรื่อง “นโยบายของ รัฐบาลสยามต่อผู้กระทำความผิดทางด้านการศาลและการราชทัณฑ์ พ.ศ.2434-2458” ซึ่งเน้น ศึกษาการปรับปรุงงานราชทัณฑ์ตามแบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5¹⁴

งานการศึกษาเหล่านี้ กล่าวถึงกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นตลอดจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ไว้เพียงสังเขป และทุกฉบับนอกเหนือจากวิทยานิพนธ์ของ กนิษฐา ชิตช่วง ต่างก็เห็นว่ากฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในช่วงเวลาดังกล่าวไม่แตกต่าง และสืบเนื่องต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา เหตุการณ์สำคัญเพียงเรื่องเดียวที่มักถูกยกขึ้นมาเป็นตัว แทนของวิวัฒนาการของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในสมัยดังกล่าวก็คือการชำระกฎหมาย ตราสามดวง นอกจากนี้ งานการศึกษาในกลุ่มนี้ หลายฉบับ ยังสรุปว่ากฎหมายและกระบวนการ ยุติธรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นตลอดจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 มีลักษณะที่หยุดนิ่ง และล้า หลังไม่เหมาะกับยุคสมัย ทำให้ต้องเกิดการปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในสมัย รัชกาลที่ 5

อีกประเด็นหนึ่งที่มีผู้ศึกษามากพอสมควรคือการศึกษาตัวกฎหมายตราสามดวง หรือ คัมภีร์พระธรรมศาสตร์โดยเฉพาะ ซึ่งการศึกษานี้ส่วนใหญ่จะนำเอาตัวบทกฎหมายที่ตราขึ้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยามาวิเคราะห์ ตัวอย่างของงานประเภทนี้เช่น บทความเรื่อง ของมานพ ถาวร วัฒนสกุล “การกำหนดอายุกฎหมายอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง : บทวิเคราะห์เบื้องต้น”¹⁵ , บทความของโยเนโอะ อิชิอิ เรื่อง “พระธรรมศาสตร์ไทย” ที่ศึกษาถึงโครงสร้างในกฎหมายตราสามดวง

¹² มนุ อุดมเวช, “การปฏิรูปศาลส่วนกลางของกระทรวงยุติธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516).

¹³ อัมรา ชันอาสา, “สภาพสังคมไทย : ศึกษาจากงานการราชทัณฑ์ ระหว่าง พ.ศ.2433-2476,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525).

¹⁴ เสาวลักษณ์ คุณประยูร, “นโยบายของรัฐบาลสยามต่อผู้กระทำความผิดทางด้านการศาลและการ ราชทัณฑ์ พ.ศ.2434-2458,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529).

¹⁵ มานพ ถาวรวัฒนสกุล “การกำหนดอายุกฎหมายอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง บทวิเคราะห์เบื้องต้น,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 22, 2 (ธันวาคม 2542 – พฤษภาคม 2543).

อย่างเป็นระบบ¹⁶, บทความของสมบัติ จันทรวงศ์ เรื่อง “ข้อสังเกตเบื้องต้น ว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” ซึ่งเป็นการศึกษาวิเคราะห์ตีความบทบัญญัติในพระราชบัญญัติใหม่แห่งกฎหมายตราสามดวง เพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวพระราชดำริบางประการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹⁷ หรือบทความของวิชา มหาคุณ เรื่อง ““คัมภีร์พระธรรมศาสตร์” รัฐธรรมนูญแห่งกรุงศรีอยุธยา”¹⁸ เป็นต้น

เมื่อพิจารณางานการศึกษาที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่ากฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตลอดจนสมัยรัชกาลที่ 4 ยังมิได้มีผู้ศึกษาอย่างจริงจัง ที่ผ่านมามีการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายในภาพรวม ก็จะกล่าวถึงกฎหมายในช่วงเวลานี้ไว้โดยสังเขป และได้ให้ความสำคัญกับวิวัฒนาการของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นัก โดยมองว่าเป็นเพียงการสืบเนื่องต่อมาจากระบบที่ใช้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และมีแต่ความล้าหลัง ไม่สามารถเข้าได้กับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 5 จนกระทั่งต้องเกิดการปฏิรูปในที่สุด

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁶ โยเนโอะ อิชิตอิ, “พระธรรมศาสตร์ไทย,” ใน กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย, (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2533).

¹⁷ สมบัติ จันทรวงศ์ “ข้อสังเกตเบื้องต้น ว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” ใน บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2540), หน้า 317-398.

¹⁸ วิชา มหาคุณ, ““คัมภีร์พระธรรมศาสตร์” รัฐธรรมนูญแห่งกรุงศรีอยุธยา,” ใน หนังสือที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดอาคารศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม, 2522).